UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Wegbereiders der revolutie. Calvinisme en de strijd om de democratische rechtsstaat [Review of: J.W. Sap (1995) -]

van der Laarse, R.

Publication date
1995
Document Version
Final published version
Published in
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden

Link to publication

Citation for published version (APA):
van der Laarse, R. (1995). Wegbereiders der revolutie. Calvinisme en de strijd om de democratische rechtsstaat [Review of: J.W. Sap (1995) -]. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, *110*(4), 397-399.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:15 Sept 2026

zijn voorzien van afbeeldingen en goed gedocumenteerd door middel van noten. Een literatuurlijst ontbreekt echter.

Simone Wijna

J. W. Sap, *Wegbereiders der revolutie. Calvinisme en de strijd om de democratische rechtsstaat* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1993; Groningen: Wolters-Noordhoff, 1993, 440 blz., *f* 89,-, ISBN 90 01 77640 X).

In 1847, een jaar voordat in het *Communistisch Manifest* werd gesproken over het spook der revolutie, publiceerde Guillaume Groen van Prinsterer zijn *Ongeloof en revolutie.* Voor Groen was het revolutionaire denken ontsproten aan de Verlichting en de Franse revolutie: liberalisme, socialisme en communisme waren als loten van dezelfde stam geworteld in de leer van volkssoevereiniteit. Via Burke, Von Haller en De Maistre greep hij terug op het door Bodin geformuleerde *droit divin;* de van God afgeleide soevereiniteit. Deze impliciete verbinding van volkssoevereiniteit met ongeloof, die anderhalve eeuw heeft gediend als paradigma van de antirevolutionaire staatkunde in Nederland, is gebaseerd op een historische vergissing. Zo stelt J. W. Sap in zijn rechtshistorische dissertatie *Wegbereiders der revolutie.* Uitgangspunt van deze studie die is bekroond met de jhr. mr. A. F. de Savornin Lohmanprijs, vormt Abraham Kuypers nog altijd intrigerende these (1898) dat tussen de 'protestantse' beginselen van de drie historische landen van de politieke vrijheid — Nederland, Engeland en Amerika — en de 'atheïstische' volkssoevereiniteit van het revolutionaire Frankrijk, een historische scheidslijn bestond.

Meer dan Groen bewust van het feit dat Bodins leer eertijds was geformuleerd als een katholiek antwoord op de calvinistische kritiek op het absolutisme, trachtte Kuyper als het ware een deel van de revolutionaire erfenis af te zonderen van de antirevolutionaire kritiek. Daarmee werd een neocalvinistische traditie uitgevonden die het zestiende-eeuwse recht van verzet van de 'monarchomachen' of vorstenbestrijders uit de kring van Calvijn door trok via de Nederlandse Opstand, de 'glorious revolution' en de 'Pilgrimfathers' tot de puriteinse idealen van de Amerikaanse vrijheidsoorlog. Een traditie die tegelijk een legitimatie bood voor Groens in wezen 'ultramontaanse' leer van de antithese tussen humanisme en christendom, die rond de eeuwwisseling door Kuyper tot fundament van de christelijke coalitiepolitiek werd omgesmeed: de 'organische' vrijheid kon worden omarmd, waar de 'natuurrechtelijke' liberaliteit diende te worden afgewezen.

Deze dichotome beeldvorming berustte in hoofdzaak op Kuyperiaanse dialectiek en onderhield geen relatie met de historische werkelijkheid, zo wordt in dit proefschrift nog eens duidelijk vastgesteld. Iets soortgelijks gold overigens ook voor latere correcties van antirevolutionairejuristen en filosofen als Gesine van der Molen, Bruins Slot en Mekkes, die tegenover de gezagsidee der calvinistische monarchomachen het socialistisch étatisme terugvoerde op Robespierre en zelfs tot Lodewijk XIV. Pas ver na de oorlog (met als cesuur de Nieuw-Guinea kwestie) zou met name Bruins Slot de omgekeerde conclusie trekken en via Hotman breken met de gezagsideologie van Colijn en Dooyeweerd. Deze ontluisterende ontwikkeling heeft in zekere zin met het hier besproken boek een eindpunt bereikt. Waar Van der Molen en anderen toch nog vasthielden aan de verbinding van ongeloof en revolutie, wenst Sap namelijk aan te tonen dat de leer van de volkssoevereiniteit niet aan het jakobinisme maar aan het calvinisme zelf is ontleend. Ironisch genoeg brengt dit hem dicht in de buurt van de

katholieke restauratiedenkers aan wie Groen van Prinsterer nu juist de doctrine van de antithese te danken had!

Het zwaartepunt van Saps betoog vormt een analyse van de *Franco-Gallia* (1573) van de eerste der Franse monarchomachen, François Hotman, die ooit schreef aan Calvijn: 'Sinds de dag dat ik het ware geloof vond, heb ik van niemand, zelfs niet van mijn vader, meer gehouden dan van U'. Hotmans idee van de oorspronkelijke constitutie en de daarmee verbonden Franko-Gallische mythe, wordt vervolgens geconfronteerd met de politieke contractfilosofie van John Locke, die volgens Sap als een 'voltooiing' van de constitutionele theorie van Hotman moet worden beschouwd. Dit inzicht is overigens niet geheel nieuw. Met name Skinner heeft eerder gewezen op de moderniteit van de politieke verzetstheorie van Hotman en andere hugenoten. Saps interpretatie is echter radicaler, doordat in zijn betoog de grens tussen reformatie en humanisme vrijwel is opgeheven. Bovendien verschijnt Locke, wiens ' revolutionaire' contract-leer in navolging van Ashcraft niet wordt geplaatst binnen de context van '1688' maar binnen die van de 'Puritan Revolution', hier meer als voorloper van de (calvinistisch opgevoedde) Rousseau dan van de (katholiek opgevoedde) Burke. Mede om zijn 'Irishness' wordt de laatste in dit boek buiten de democratisch-protestantse traditie geplaatst! Als derde sleutelfiguur naast Hotman en Locke figureert zijn tijdgenoot Thomas Paine. Diens *Common Sense* (1776) en *Rights of Men* (1792) vormden volgens Sap een wezenlijk breukpunt in de politieke filosofie van de revolutie. Met Paine zou Hotmans idee van de oorspronkelijke vrijheid van de mens en Lockes aan de calvinistische verbondsleer ontleende idee van het maatschappelijk contract, zijn gepolitiseerd en omgevormd tot het 'Amerikaanse idee' van individuele mensenrechten en een geschreven constitutie. Vóór '1789' belichaamde dus de Amerikaanse revolutie al de door de 'Burkeanen' Groen en Kuyper afgewezen moderniteit.

Het zal duidelijk zijn dat deze grondige studie waarvan het uiterlijk oogt als een handboek, zich op zeer verschillende manieren laat lezen, en dat is eigenlijk jammer. Dit boek biedt een nuttige correctie op de blinde vlek voor religie binnen de moderne ideeëngeschiedenis. Rechtshistorici zullen daarnaast worden geprikkeld door Saps herwaardering van Jellineks these (1904) omtrent de doorwerking van de calvinistische mythe van de oorspronkelijke constitutie binnen het moderne constitutionele denken. Weinigen zullen echter volledig worden overtuigd en bevredigd, omdat de voornaamste conclusies slechts betrekking hebben op een normatieve afrekening met de Nederlandse antirevolutionaire traditie. Misschien verklaart dit waarom de auteur ondanks een aantoonbare gevoeligheid voor contextuele problemen, heeft gekozen voor een ouderwetse doctrinegeschiedenis waarin ideeën worden herleid tot schakels in 'the great chain of being'. Sap toont zich bewust van de betekenisverschuiving van begrippen, maar zijn presentatie is anachronistisch en hecht meer belang aan diachrone samenhang dan aan synchrone verscheidenheid.

Dit wreekt zich met name wanneer de auteur zich buiten de portee van zijn teksten begeeft op het gladde ijs van de harde geschiedenis. Zo wordt in een alinea van niet meer dan drie pagina's over Mirabeau en de Bataven, diens *Lettre aux Bataves* (1788) op één lijn geplaatst met Hotmans *Franco-Gallia*, waarna vervolgens met De Wit nog eens Colenbranders interpretatie van de Bataafse revolutie, en met Palmer (in navolging van Tocqueville) Sobouls interpretatie van de Franse revolutie wordt afgewezen, onder verwijzing naar het Atlantische karakter van de Amerikaanse, Bataafse en Franse revolutie. In de conclusie van dit proefschrift lezen we dan dat Kuypers scherpe scheiding tussen de 'historische' Amerikaanse en de 'abstracte' Franse revolutie onjuist is vanuit het perspectief van de Atlantische revolutie. Het komt me voor dat hier teveel is bewezen en met elkaar in verband gebracht. Het boek eindigt overigens in stijl met een 'monarchomachische' waarschuwing vooreen dreigende crisis van de democratie als gevolg

van de verschuiving van bevoegdheden naar een ondoorzichtige Europese elite, die ondanks het ontbreken van tirannie en een Bartholomeusnacht (sic) Hotmans ideeën ook nu nog actueel zouden maken. Liever had ik echter iets vernomen over de politieke implicatie van de stelling dat de antithese en bijgevolg heel de antirevolutionaire staatkunde en christendemocratische coalitiepolitiek die op dit fundament zijn gebouwd, van aanvang af berustte op een 'vals dilemma'.

R. van der Laarse

E. Nehlsen, *Wilhelmus von Nassauen. Studien zur Rezeption eines niederländischen Liedes im deutschsprachigen Raum vom 16. bis 20. Jahrhundert* (Niederlande-Studien IV; Münster: Zentrum für Niederlande-Studien,. Amsterdam: P. J. Meertens-instituut, 1993,524 blz., *f* 98,50 (te bestellen bij het P. J. Meertens-instituut), ISBN 3 89473 744 1).

Geen land ter wereld heeft het alleenrecht op de tekst of melodie van zijn volkslied, is de droge constatering waarmee E. Nehlsen *Wilhelmus von Nassauen* begint. 'Ons' Wilhelmus, een geuzenlied over Willem van Oranje, werd in 1932 het officiële Nederlandse volkslied, maar was sinds de zestiende eeuw ook steeds in Duitsland in gebruik. Zo kon het gebeuren dat het Wilhelmus in Nederland tijdens de bezetting 1940-1945 het symbool werd van verzet en opstand, terwijl aan de andere kant van de grens op dezelfde melodie Duitse liederen gezongen werden. Nehlsen geeft in *Wilhelmus von Nassauen,* een bewerking van zijn dissertatie uit 1992, een zo compleet mogelijk overzicht van alle ontleningen aan het Wilhelmus in Duitsland in de vier eeuwen vanaf het ontstaan van het lied. Door zijn speurwerk zijn talloze gevallen van Duits gebruik van wijs of liedtekst boven water gekomen. Er blijkt ook invloed vanuit Duitsland op onze omgang met het Wilhelmus geweest te zijn: door een uitgave van de Duitse componist en dirigent Eduard Kremser uit 1877 is in Nederland Valerius' melodie van het Wilhelmus opnieuw ingeburgerd.

Belangstelling voor het Wilhelmus was er van Duitse zijde van 1573 tot ongeveer 1700 en van 1800 tot nu. Over achttiende-eeuwse ontleningen is niets bekend. Mogelijk bestonden die ook niet. Toen Duitse historici rond 1800 weer over het Wilhelmus gingen schrijven, leken ze in ieder geval van het bestaan van oudere versies in hun moedertaal niet op de hoogte. Toch was het lied in de zestiende en zeventiende eeuw erg bekend: het werd in hoog- en nederduitse liedboeken opgenomen, als liedblad verspreid en diende als wijsaanduiding bij andere liederen. Na een eeuw stilte groeide de interesse voor het Wilhelmus weer. Mede door toedoen van de enthousiaste keizer Wilhelm II beleefde het lied in Duitsland een tweede bloeitijd.

Nehlsen heeft tijdens zijn onderzoek veel nieuw materiaal gevonden. Zijn belangrijkste vondst is wel die van een pamflet uit 1573 met de oudste vertaling van het Wilhelmus in het Duits. Aan deze pamflet-uitgave is te zien dat de oorspronkelijke tekst van het geuzenlied van meet af aan aangepast werd aan de interesse van het Duitse publiek. De specifiek op de Nederlandse situatie toegesneden strofen werden aangevuld met drie coupletten over het beleg van Haarlem. Uit andere bronnen heeft Nehlsen op kunnen maken dat men in Duitsland op dat moment de ontwikkeling rond de Hollandse stad met veel interesse volgde. Nieuw is tevens de nauwkeurige schets die Nehlsen geeft van alle Duitse contrafacten (liedteksten geschreven op bestaande melodieën) van het Wilhelmus. Op deze manier is door hem veel over de verspreiding en de bekendheid van het Wilhelmus achterhaald.

Nehlsen geeft in *Wilhelmus von Nassauen* een goede indicatie van de mogelijkheden en